

Võimukad metafoorid

Silvi Salupere

George Lakoff, Mark Johnson. „Metafoorid, mille järgi me elame”. Tõlkija Ene Vainik, toimetaja Heete Sahkai. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011.

Esimese asjana muidugi tahaks küsida, et miks küll selle raamatu eesti lugeja lauale jõudmine nii kaua aega võttis. Aga see on retooriline küsimus, rõõmustagem parem kõik üheskoos ja tänaigem Tallinna Ülikooli Kirjastust.

Ma ei hakka raamatut ümber jutustama (see oleks ka üsna raske, sest põhirõhk on arvukatel näidetel) ega tema tähtsust rõhutama, vaid räägin neist asjadest, mis mulle isiklikult raamatut lugedes silma jäid ja huvi pakkusid.

Metafooridel on reaalsust loov vägi

Mitmes kohas läbi raamatu käsitletakse küsimust metafooride erinevusest kultuuride, subkultuuride ja üksikisikute lõikes, mööndes, et „olenevalt sellest, mida antud isik peab tähtsaks, kujunevad välja isiklikud väärtussüsteemid, kuid seda siiski sidusatena kultuuri peavoolus kehtivate suunametafooridega” (57). Eristatakse (selgemalt järelsõnas) algseid, primaarseid (ja seega universaalseid) metafoore, mis „sugenevad spontaanselt ja automaatselt, ilma et me nende olemasolust teadlikud oleksime. Leidub sadu taolisi primaarseid mõistemetmetafoore, millest enamik on õpitud lapsepõlve vältel teadvustamatult, tänu inimkehale ja inimajule, lihtsalt argielus toimides. On olemas primaarmetafoorid aja, põhjuslikkuse, sündmuste, moraali, emotsioonide ja muude valdkondade kohta, mis inimmõtlemises kesket osa etendavad” (294). Just nendest primaarmetafooridest moodustuvad kompleksed, kultuuriti erinevad metafoorid, mida siis raamatus ka tutvustatakse.

Üks huvitavamaid küsimusi, millele raamatus küll palju tähelepanu ei pöörata, on kas ja kuidas saab inimene ise metafoore luua. See küsimus on otseselt seotud metafooride ontoloogiaga. Kui ühest küljest on meil tegemist mõistetega, mis kujunevad välja meie kehalise kogemuse käigus, siis jääb küsimus, miks erinevates keeltes võivad metafoorid siiski erineda (kehad on ju meil kõigil samad?). Lakoffi ja

Johnsoni järgi on ju keel ainult pindtasand, kus metafoorid väljenduvad, aga kogemustasand on esmane ja keelest sõltumatu.

Samas ei ole see suhe nii lihtne ja ühepoolne. Lk 182 väidavad nad Sapiri ja Whorfi vaimus, et (keelelistel) metafooridel on reaalsust loov vägi. Panin „keelelised” sulgudesse, sest raamatus seda täpsustust ei ole. Kuid teadmine Lakoffi ambitsioonidest poliitikaarindel (muuhulgas esitab ta ühes videoklipis oma nägemuse, milliseid metafoore peaksid demokraadid kasutama, et konservatiive valimistel lüüa) ja edasine tekst: „muutused meie mõistete süsteemis muudavad meie jaoks reaalsena tunduvaid asju ja mõjutavad seega ka viisi, kuidas me maailma tajume ja kuidas neist tajudest lähtuvalt toimime” näib justkui viitavat sellise eristuse vajalikkusele.

Edaspidi on autorid veel resoluutsemad, väites, et „metafoorid suudavad luua UUSI TÄHENDUSI ning sarnasusi ja seega tekitada ka uue reaalsuse” (251). Jääb küll selgusetuks, mida siin mõistetakse „reaalsuse” all. See on, muide, üks tõsine probleem kogu selles üsna tulutus vaidluses objektivismi ja subjektivismi üle, sest mõisted, mida kasutatakse (reaalsus, metafoor, tõde, tähendus, kontsept), on justkui samad, aga seda ainult tähistaja tasandil, kirjakuju. Tähistatav, sisu, on tihti peale erinev.

Universaalid ja primitiivid

Raamatu viies peatükk „Metafoor ja kultuuriline sidusus” vaatleb väga põgusalt metafooride erinevusi kultuuride, subkultuuride ja üksikisikute lõikes, mööndes, et „olenevalt sellest, mida antud isik peab tähtsaks, kujunevad välja isiklikud väärtussüsteemid, kuid seda siiski sidusatena kultuuri peavoolus kehtivate suunametafooridega”. Samas eeldatakse, et on olemas teatud universaalid, nii nt lk 153 väidetakse, et mõned kogemuse loomulikest liikidest võivad olla universaalsed ja osa võib ka kultuuriti varieeruda ja et „See, milline on meie mõistete süsteem, tuleneb sellest, mis sorti olendid me oleme ja kuidas me oma füüsilise ja kultuurilise keskkonnaga vastastiktoimes oleme” (154), mis meenutab vägagi Uexkülli ja tema arutlusi maailma üle. Autorid väidavad muuhulgas, et arvuti ei hakka kunagi asjadest inimestega sarnasel viisil aru saama, sest mõistmine nõuab kogemist. Arvutitel pole aga kehasid ja neile ei saa osaks inimlike kogemusi. Huvitav, kui ehitada inimesetaoline meeleorganitega robot, kas siis on lootust? Ja kas loomad, kellel on ju kehad ja meeleorganid ning ka kogemused, on siis võimelised kasutama kas või primitiivseid metafoore?

Peatükis „Määratlemine ja mõistmine“ täpsustatakse mõistete tekki- mist ja nende suhet kogemusega: „Mõistete defineerimine tugineb prototüüpidele ja erinevat tüüpi suhetele prototüüpidega. Kogemusest välja kasvavad mõisted ei ole jäigad, vaid on loomult kindlate piirideta. Metafoorid ja leevendajad kujutavad endast süstemaatilisi mooduseid mõistete ümbermääratlemiseks ja sellega nende rakendusala muutmi- seks” (160). Samas on ebaselge, mida autorid mõtleavad *mõiste* all. Tundub, et antud tsitaadis on esimeses ja kolmandas lauses mainitud ‘mõiste’ keeleline ja vahepeal siis miski keele-eelne. Sarnast järeldust justkui kinnitab *mõistemetafoori* ja *keelelise metafoori* eristus: „Lühi- dalt, metafoor kujutab endast loomulikku nähtust. Mõistemetafoor on inimmõtlemise loomulik osa ja keeleline metafoor on keele loomulik osa. Veelgi enam, see, milliseid metafoore me kasutame ja mida nad tähendavad, oleneb meie kehade, vastasmõjutustest füüsilise keskkon- naga ning sotsiaalsetest ja kultuurilistest tavadest” (285). Edasi tuuakse sisse veel „primaarsed metafoorid, mis omakorda põhinevad otseselt taju- ja motoorseid kogemusi subjektiivsete hinnangute valdkonnaga siduvatel argikogemustel”, mis sugenevad spontaanselt ja automaatselt, ilma et me nende olemasolust teadlikud oleksime. Autorite väitel on neid sadu ja enamik neist on õpitud lapsepõlves teadvustamatult, „lihtsalt argielus toimides”. „Säärased metafoorid varustavad meid ka pealisehitusega kompleksse metafoorse mõtlemise ja keele süsteemide tarvis” (294). Primaarmetafooride universaalsust peavad autorid parata- matuks, „kuna meil kõigil on sarnased kehad ning aju ja me elame vähemasti metafooride jaoks oluliste tunnuste osas küllaltki sarnases keskkonnas” (295). Samas nende primaarmetafooride baasil moodus- tuvad kompleksed metafoorid kaasavad kultuurilist informatsiooni ja võivad kultuuride lõikes oluliselt erineda (samas).

Müüt rahuldab õigustatud mured

Suur osa raamatu teisest poolest on pühendatud analüütilise ja konti- nentaalfilosoofia, subjektivismi ja objektivismi vastuolude lahkamisele ja sellega seotud tõe küsimusele. Praeguses postmodernistlikus ajastus, kus tõe järele enam ei küsitagi, kus kõik on suhteline, tundub see vaidlus ja eriti see kirglikkus (tundub, et autorid on metafoori „vaidlus on sõda” võtnud väga tõsiselt) anakronistlikuna. Kohati on lausa igav ja kordused ei teinud ka asja paremaks. Võimalik, et siin realiseeritakse metafoori „arutus on mahuti” ja seega „mida rohkem on mahutil välispinda (mida pikem arutus), seda rohkem on selles ka ainet (arutluse sisu)”.

Ka arutluse selgus jätab soovida ja tõlkijat siin alati süüdistada ei saa. Nt „Seega objektivistlikust vaatenurgast olenevad keeles leiduvad konventsioonid lausete seostamiseks objektiivsete tähendustega selle keele kõnelejate võimest mõista seda lauset selles objektiivses tähenduses” (237). Diskussiooni elavdab kummastav sõna *müüt* kasutus. Eesti keeles on selle sõna tähendusväli kitsam ja tõlkes oleks enamikul juhtudel saanud hakkama ka ilma selleta (ka originaalis on ühes kohas lihtsalt subjektivism, aga tõlkes on lisatud ‘müüt’). Niisiis on juttu *subjektivismi, objektivismi ja kogemuspõhisuse müütidest*. Viimane tundub eriti kummastav, sest selle all mõeldakse ju autorite endi teooriat. Tõlkes on ka tekkinud uudne seos (uus metafoor?) müüdi ja mure vahel. Võime lugeda, et „Subjektivismi müüti õigustatult motiveerivaks mureks on teadlikkus sellest, et tähendus kujutab endast alati tähendust kellegi *jaoks*”, (268) ja et „kogemuspõhine müüt on suuteline rahuldama reaalseid ja õigustatud muresid, mis on ellu kutsunud nii objektivismi kui subjektivismi müüdi” (269).

Süüdistused filosoofide ja keeleteadlaste suunas näivad tihtipeale põhjendamatud. Näiteks ei seletata, missugusi „tavalisi tähendusteooriaid” silmas peetakse, mis „peavad põhimõisteid edasiliigendamatuteks algosadeks” (103). Strukturalistlik semantika ja seemiline analüüs küll kindlasti mitte. Samuti jääb selgusetuks, missuguses tähendusteoorias on „põhjuslikkus” see „lõplik ehituskivi”.

Mõõdikud teaduses

Rõõmus äratundmine tabas mind, lugedes metafoori TÕÕ ON AINE, RESSURSS kohta. Lõpuks sai selgeks, millel põhineb kogu see mõõdikute süsteem, mis meie teaduse hindamises laiutab. Kuldsed sõnad: „Seda metafoori kasutades jääb aga varjatuks töö iseloom. Vahet ei tehta mõtestatud tegevuse ja inimväärikust alandava töö vahel. Kogu tööd puudutava statistika hulgas ei tooda kuidagi esile *mõtestatud* tööd” (278). Sama teemat käsitleb ka metafoor ROHKEM VORMI ON ROHKEM SISU. Samas ei tahaks sellega kuidagi nõustuda, ja tegelikult tundub see ju lausa rumal. Ja kas Ockami habemenuga¹ mitte ei ole sellega karjuvas vastuolus? Võib-olla peaks hakkama vaikselt metafoore muutma, et selle kaudu midagi muuta meid ümbritsevas elus?

¹ Vrd: „entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem” – „olemusi ärgu paljundatagu ilma vajaduseta”.

Tõlkest

Tõlge on üsna ladus ja kindlasti on tänuväärne tõlkija püüdlus raamat võimalikult eestikeelseks teha. Eriti suure töö on tõlkija ära teinud metafooride tõlkimisel, kiiduväärt on ka kommentaarid, mis juhivad tähelepanu eesti keele eripäradele. Samas on siin ka paar apsakat sisse juhtunud: „Haigus niitis ta jalult” (47) või „sa kaldud teema pealt kõrvale” (125). Mõlemal juhul oleks tavapärasem olnud kasutada seestütlevat käänet. Vast oleks metafoori „arutlemine on valgusjuht” (*light-medium*) tõlkevastena sobinud „valguskandja”.

Leidus ka kohti, mida oli raske mõista ja probleem ei olnud originaalis, vaid just tõlkes. Mõned näited:

„Kuid kui vaatame, mis POSTIPAKI metafoor endaga paratamatult kaasa toob, siis võime märgata, et see mõningaid suhtlusprotsessi aspekte maskeerib” (43).

„[...] ARMASTUSE mõistel on täiesti sõltumatult täpselt sama selgesti väljajoonistuv struktuur, nagu seda on teekonna mõiste vastavad aspektid” (145).

„Mõned neist [kogemuse „loomulikest liikidest”] võivad olla universaalsed ja osa võib ka kultuuriti varieeruda” (153); peaks olema „samas kui teised varieeruvad kultuuriti”.

Oma ja võõras – mõiste mõistmine mõistestikus

Iga (teaduslik) teooria vajab ja omab metakeelt. Tõlkija ülesandeks on see sidusalt edasi anda. Võtan lähema vaatluse alla mõisted nagu *concept* (ka *conceptual* ja *conception*), *structure* (ja selle erinevad vormid), *gestalt* ja *discourse*, mis Lakoffi ja Johnsoni tekstis on olulisel kohal.

Diskursus ja *gestalt*

Torkavad silma kaks olulist mõistet, mille eestindamine tundub küsitav. Kahtlemata on *diskursuse* mõiste väga mitmetähenduslik, samas näib mulle, et püüdes iga hinna eest seda vastavalt kontekstile tõlkida/tõlgendada, tekitab tõlkija lõppkokkuvõttes rohkem segadust, kui aitab kaasa teksti mõistmisele. Nii leiame tekstist *diskursuse* vastetena: vestlus, kõne, arutlemine, tavapärane kasutus, kirjalik suhtlusviis, kõnealune universum. Järelsõnas, kus loetakse üles empiirilised uurimused, on mainitud ka Narayanani diskursuseanalüüsi. Samas, kui

edaspidi räägitakse sellest analüüsist lähemalt, võetakse mõiste *diskursus* asemel kasutusel hoopis väljendid *majandusala keeletarvitus*, *sihtvaldkond* ja *arutlemine ja mõtlemine*.

Ka *geštaldi* mõiste on autorite jaoks keskne. Esmakordselt kohtame seda tänusõnades kohe raamatu alguses, kus mainitakse lingvistiliste geštaltide ideed, „mille me siinses käsitluses oleme edasi arendanud ja üldistanud *kogemistervikute* (*experiental gestalts*) mõisteks”. Lk 103 on geštalt tõlkes *tervikliku kobara* sisse üldse ära kadunud: „Et põhjuslikkusest lõpuni aru saada, tuleb teda käsitada teiste osiste kobarana – sealjuures sellise tervikliku kobarana, mis on inimolendite silmis oma osistest esmasem”, lk 105 ilmub ta viimast korda kui „terviklik geštalt” ja edasi on meil ainult *kogemistervikud*, sõltumata sellest, kas originaalis on lisatud *experiental* või mitte. Ausõna, see ei ole norimine, mulle tundub, et on sisuline vahe.

Mõiste või kontsept?

Asi, mis pidevalt lugemise kestel häiris, oli kontsepti tõlkimine mõisteks. Sisuliselt on kõik justkui õige ja tõepoolest, nii seda eesti keelde tihtipeale ka tõlgitakse, kuid kontekstis, kus autorid rõhutavad, et metafoorid on mõistelised, mitte keelelised, on see eksitav. Kontsepti (ladina tüvi tähendab *kokku koguma*, *haarama*, vrd saksa *Begriff*) võib tõesti tõlgendada ka kogemuspõhise ja keele-eelsena. Mõiste ja mõistmine seevastu tundub mulle millegi „haaramise” järgsena, rohkem teadvustatud tegevusena. Võimalik, et siin on tegemist minu isikliku idiosünkraasiaga tulenevalt igapäevasest liiga tihedast läbikäimisest mõistete ja kontseptidega. Ka *conception*’i tõlkevasted — idee, mõiste (nt tuvi ja Püha Vaimu mõiste), arusaamine, käsitlus, ettekujutus, käsitlus — eksitavad, eriti *mõiste*.

Struktuur

Struktuur ja struktureerimine on originaalis pidevalt kasutusel. Tõlkija kasutab *liigendust*, mis on enamikul juhtudel täiesti õigustatud ja kõlab hästi. Samas ei ilmuta ta siin järjekindlust. Nt: „Niisiis öeldes, et mõistele on omane metafoorne struktuur, peame me silmas, et see struktuur on osaline, mistõttu seda saab laiendada ainult osadele aspektidele” (45) ja „Kuid on olemas ka teist tüüpi metafoorseid mõisteid – sellised, mis mitte ei kanna ühe mõiste struktuuri mingile teisele mõistele üle, vaid organiseerivad üksteise suhtes terve mõistete süsteemi” (46). Mõlemal puhul oleks *liigendus* loogilisem. Ei saa ka aru, mis kaalutlustel lisatakse tihti täpsustus „sisemine” nii struktuurile, liigendusele kui ülesehitusele (originaalis on igal pool *structure*), ja miks on *conceptual structure* ühes ja samas lauses tõlgitud esimene kord „mõisteline ülesehitus” ja teine kord „mõistete struktuur” (92). Lausa naljakas näeb välja „põhiline ülesehitus” (96) baasstruktuuri

asemel ja mõtet moonutab ka „pealisehitus” (*superstructure*): „Säärased metafoorid varustavad meid ka pealisehitusega kompleksse metafoorse mõtlemise ja keele süsteemide tarvis” (294). Vrd originaalis: *Such metaphors also provide a superstructure for our systems of complex metaphorical thought and language.*

Lõpp hea, kõik hea

Neid, kes raamatu lõpuni jõuavad lugeda, ootab ees tore üllatus – 2003. aasta järelsõna, kus on lühidalt, selgelt, uute ja huvitavate näidete ja lisamaterjaliga antud ülevaade autorite parandatud metafooriteooriast. Muuhulgas tunnistavad nad seal, et suuna-, olemis ja liigendus-metafoorideks jaotamine oli tarbetu, ja selles on neil tuline õigus. Eestikeelse raamatu lugejal soovitaksingi alustada Mihhail Lotmani suurepärasest eessõnast ja seejärel lugeda järelsõna. Need koos peaksid piisavalt huvi äratama ja lugejat ette valmistama, et raamatut ennast nautida ja pisipuudustele mitte tähelepanu pöörata. Tsiteerides Gilles Deleuze'i – seda raamatut tuleks lugeda intensiivsusega: midagi kas juhtub või ei juhtu. Pole tarvis midagi seletada, millestki aru saada, midagi tõlgendada, nagu ma siin proovisin. Raamat vestleb sinuga ise.